

В.С.ПАНЧЕНКО*

УМОВИ СЛУЖБИ МИРОВИХ СУДДІВ ЯК ГАРАНТІЯ ПРОФЕСІЙНОГО ВИКОНАННЯ ОБОВ'ЯЗКІВ: НА ПРИКЛАДІ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1871–1919 рр.)

Охарактеризовано умови служби мирових суддів Волині впродовж 1871–1919 рр. На основі архівних матеріалів та публікацій у дореволюційній періодиці проаналізовано розподіл робочого часу суддів та механізм надання їм відпусток. Особливу увагу приділено матеріальному забезпеченню суддівської діяльності.

Ключові слова: *судова реформа 1864 р., мировий суддя, умови служби, робочий час, відпустка, професійні хвороби, жалування.*

Друга половина XIX ст. увійшла в історію Російської імперії як «епоха великих реформ». Одним із демократичних і резонансних перетворень того часу були зміни у судочинстві. Сучасники говорили про них як про «величезний крок по шляху суспільного розвитку»¹, а радянські дослідники – як про «найбільш буржуазну і найбільш послідовну з усіх реформ Олександра II»². Нині історики називають судові статuti 1864 р. «першою конституційною хартією Росії»³, «подією, яка ознаменувала початок нової епохи в історії російського права»⁴.

Без сумніву, судова реформа позитивно вплинула на розвиток російської правової системи, поклавши початок формуванню громадянського суспільства. Саме у судових статутах вперше було наголошено на самостійності й незалежності суддів як необхідних гарантіях об'єктивного й ефективного судочинства⁵, визначено матеріальні та процесуальні запоруки суддівської діяльності, які в низці пізніших нормативних актів набули подальшого розвитку: урегульовано робочий час суддів, визначено обсяги їх грошового утримання, передбачено пенсії для чиновників судового відомства⁶.

* Панченко Вікторія Сергіївна – аспірантка кафедри історії України Житомирського державного університету імені І.Я.Франка
E-mail: panchenkovs@email.ua

¹ Джаншиев Г.О. Эпоха великих реформ: исторические справки. – Москва, 1898. – С.407.

² Российское законодательство X–XX вв. – Т.8: Судебная реформа. – Москва, 1981. – С.3; Шувалова В.А. К вопросу о судебной реформе 1864 г. // Вопросы истории. – 1965. – №2. – С.209.

³ Чернухина Л.С. Мировые суды и государственная власть в условиях дореволюционной России // Журнал российского права. – 2004. – №5 [Электронный ресурс]: http://uristy.ucoz.ru/publ/istorija_gosudarstva_i_prava_rf/chernukhina_l_s_mirovye_sudy_i_gosudarstvennaja_vlast_v_usloviyakh_dorevolucionnoj_rossii/18-1-0-908

⁴ Шаркова И.Г. Мировой судья в дореволюционной России // Государство и право. – 1998. – №9. – С.79.

⁵ Российское законодательство X–XX вв. – Т.8. – С.15.

⁶ Высочайше утвержденные 15 марта 1866 г. временные правила, относящиеся до внутреннего распорядка в судебных установлениях, учрежденных по судебным уставам 20 ноября 1864 г. // Указонения, изданные в пояснение и дополнение к судебным уставам Александра II. – Санкт-Петербург, 1886. – С.37–43; Указ Правительствующего Сената от 4 июля 1866 г. о дополнениях к временным правилам, относящимся до внутреннего распорядка в судебных установлениях, учрежденных по судебным уставам 20 ноября 1864 г. // Там же. – С.45–47; Указ

Сенатор А.Ф.Коні у своїй статті вказував, що після реформи звання судді було престижним, а служба у судовому відомстві – добре оплачуваною. Проте з часом жалувannya суддів не переглядалось. Із метою поліпшення їх становища автор пропонував регулярно підвищувати оплату праці, а також через складні умови роботи зменшити граничний вік виходу на пенсію⁷.

Кримінолог І.В.Михайловський також наголошував на важливості матеріального забезпечення суддів⁸. Він, зокрема, підкреслював, що достатнє жалувannya стане гарантією об'єктивності та справедливості суддів, сприятиме зростанню престижу суддівської професії, притоку молодих освічених кадрів⁹. Аналогічної думки дотримувався і юрист-практик П.П.Пусторослев, на думку котрого досягти самостійності суддів можливо лише законодавчим забезпеченням їх високого правового становища серед чиновників інших відомств та наданням гідного грошового утримання¹⁰.

На початку ХХ ст., із наближенням ювілейної дати ухвалення судових статутів, почали виходити друком спогади суддів, яким довелося працювати впродовж першого пореформеного десятиріччя. До них слід віднести і книги мирових суддів А.Ф.Коні та І.М.Захар'їна¹¹, де подано яскраву картину мирового судочинства в українських губерніях Росії 1869–1878 рр. Поряд із характеристикою судового провадження автори описали облаштування дільничних камер та приміщень з'їздів, навели зразок робочого дня мирового судді, охарактеризували ті труднощі, з якими судді стикалися при виконанні своїх посадових обов'язків.

До цієї проблематики звертались і радянські дослідники. Приміром, П.А.Зайончковський у своїй праці подав характеристику чиновництва середини та другої половини ХІХ ст., розкривши етапи кар'єрного зростання, набуття чинів, матеріальне забезпечення¹². Б.Б.Дубенцов у дисертаційному дослідженні зосередив увагу на політиці самодержавства у сфері організації державної служби. При цьому він проаналізував склад різних груп чиновників, визначив їх чисельність, а також зробив висновок про ключове значення майнового, освітнього цензів при призначенні на посади та «закритість» чиновницького прошарку в тогочасному суспільстві¹³.

Правительствующего Сената от 15 мая 1874 г. об увеличении окладов содержания участковым мировым судьям в девяти западных губерниях и установлении для сего особых в этих губерниях судебных сборов // Собрание узаконений и распоряжений правительства. – 1874. – №44 (21 мая). – С.661–662.

⁷ Коні А.Ф. Судебные уставы 1864 г. – Петроград, 1914. – С.30–31.

⁸ Михайловский И.В. К вопросу об уголовном судье: По поводу предстоящей судебной реформы. – Нежин, 1899. – С.31.

⁹ Там же. – С.27.

¹⁰ Пусторослев П.П. Пятидесятилетие несменяемости судей в Российской империи. – Юрьев, 1915. – С.4.

¹¹ Коні А.Ф. Мировые судьи (из воспоминаний) // *Его же. Отцы и дети: судебные реформы (к 50-летию судебных уставов)*. – Москва, 1914. – С.192–215; Захар'їн І.Н. *Жизнь, служба и приключения мирового судьи: Из записок и воспоминаний*. – Санкт-Петербург, 1900. – 445 с.

¹² Зайончковский П.А. *Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в.* – Москва, 1978 [Електронний ресурс]: <http://regiment.ru/Lib/D/16/0.htm>

¹³ Дубенцов Б.Б. *Самодержавие и чиновничество в 1881–1904 гг. (политика царского правительства в области организации государственной службы)*: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ленинград, 1977. – 21 с.

На сучасному етапі активізувався дослідницький інтерес до історії бюрократії дореволюційного періоду. При цьому об'єктом вивчення виступають найрізноманітніші аспекти організації та діяльності державної служби в Російській імперії. Так, І.В.Черепанова присвятила дисертаційну працю правовому статусу російського чиновника в XIX ст., розкривши його права й обов'язки, особливості службово-деліктного права¹⁴. Специфіку провінційного чиновництва вивчали А.О.Бутусова¹⁵ та Ю.М.Токмакова¹⁶. Етапи еволюції та значення форменого одягу в дореволюційній Росії висвітлила у своїй дисертації О.М.Курочкіна¹⁷. Матеріальне забезпечення суддів досліджували А.К.Воротинцева¹⁸, А.Д.Попова¹⁹, О.М.Сабанцев²⁰, О.О.Авдеева²¹, О.І.Тростянський²², Н.І.Горська²³, В.Є.Зубов²⁴, Є.О.Крестянников²⁵. Про історію становлення та характерні риси пенсійної системи Російської імперії йдеться у працях О.В.Кульчитцького²⁶ та О.А.Баранової²⁷, стосовно

¹⁴ Черепанова І.В. Государственная служба Российской империи XIX в.: теоретическое исследование: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – Омск, 2001. – 20 с. [Електронний ресурс]: <http://www.dissercat.com/content/gosudarstvennaya-sluzhba-rossiiskoi-imperii-xix-veka-teoreticheskoe-issledovanie#ixzz2VW8zxNjB>

¹⁵ Бутусова А.А. Провинциальное чиновничество России в 1861–1917 гг.: на примере Курской губернии: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Курск, 2006 [Електронний ресурс]: <http://www.dissercat.com/content/provintsialnoe-chinovничество-rossii-v-1861-1917-gg-na-primere-kurskoi-gubernii#ixzz2VVI2Akyy>

¹⁶ Токмакова Ю.Н. Провинциальное чиновничество Центральной России в 1801–1861 гг. (на материалах Курской губернии): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Курск, 2011 [Електронний ресурс]: <http://cheloveknauka.com/provintsialnoe-chinovничество-tsentralnoy-rossii-v-1801-1861-gg#ixzz2VVIxRoIm>

¹⁷ Курочкина Е.Н. Эволюция гражданской форменной одежды в России XIX в.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Иркутск, 2011 [Електронний ресурс]: <http://cheloveknauka.com/evolyutsiya-grazhdanskoj-formennoj-odezhdy-v-rossii-xix-veka#ixzz2VVIkEZ1C>

¹⁸ Воротинцева А.К. Мировая юстиция: тернистый путь от истоков к современности [Електронний ресурс]: http://www.juristlib.ru/book_10131.html

¹⁹ Попова А.Д. Формирование правового статуса судей: история и современность [Електронний ресурс]: http://www.juristlib.ru/book_2411.html

²⁰ Сабанцев А.Н. Судебные учреждения Олонетской губернии: 1784–1907 гг.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Петрозаводск, 2003 [Електронний ресурс]: <http://www.dissercat.com/content/sudebnye-uchrezhdeniya-olonetskoj-gubernii-1784-1907-gg#ixzz2VVsa1spW>

²¹ Авдеева О.А. Государственная политика по организации мирового суда в Сибири во второй половине XIX в. [Електронний ресурс]: <http://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennaya-politika-po-organizatsii-mirovogo-suda-v-sibiri-vo-vtoroy-pолоvine-xix-v#ixzz2VVxfGUq>

²² Тростянский А.Г. «Мировой судья есть власть единоличная...»: социальная характеристика и проблемы функционирования института мировых судей в российской провинции [Електронний ресурс]: <http://cyberleninka.ru/article/n/mirovoy-sudya-est-vlast-edinolichnaya-sotsialnaya-harakteristika-i-problemy-funktsionirovaniya-instituta-mirovyh-sudey-v-rossiyskoy#ixzz2VVy9tKFc>

²³ Горская Н. И. Введение судебных пошлин в мировых судах (о законе 10 мая 1877 года) [Електронний ресурс]: <http://cyberleninka.ru/article/n/vvedenie-sudebnyh-poshlin-v-mirovyh-sudah-o-zakone-10-maya-1877-goda#ixzz2VVyouLsr>

²⁴ Зубов В.Е. Особенности организации материального обеспечения служебной деятельности чиновников в пореформенной России (вторая половина XIX – начало XX в.) [Електронний ресурс]: <http://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-organizatsii-materialnogo-obespecheniya-služhebnoy-deyatelnosti-chinovnikov-v-poreformennoy-rossii-vtoraya-pоловина-xix#ixzz2VW39VwiQ>

²⁵ Крестяников Е.А. Материальные и людские ресурсы судебной власти Западной Сибири в 1870–1890-е гг. [Електронний ресурс]: <http://cyberleninka.ru/article/n/materialnye-i-lyudskie-resursy-sudebnoy-vlasti-zapadnoy-sibiri-v-1870-1890-e-gg#ixzz2VW5qw0gB>

²⁶ Кульчитский А.В. Пенсионная система служащих в ведомстве Министерства юстиции: 1885–1917 гг. [Електронний ресурс]: <http://cyberleninka.ru/article/n/pensionnaya-sistema-sluzhaschih-v-vedomstve-ministerstva-yustitsii-1885-1917-gg#ixzz2VhhRlu6n>

²⁷ Баранова Е.А. Особенности развития пенсионного обеспечения в России в XVIII–XIX вв.: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – Калининград, 2010 [Електронний ресурс]: <http://lawtheses.com/osobennosti-razvitiya-pensionnogo-obespecheniya-v-rossii-v-xviii-xix-vv#ixzz2VVrTYUDu>

особливостей відповідальності чиновників за службові правопорушення – у статтях О.В.Боршевського та Б.Ф.Сосни²⁸, Л.В.Бойцової²⁹.

Таким чином, тематика, пов'язана зі службою середньостатистичного російського чиновника XIX ст., усебічно вивчена. Проте в історіографії мало уваги зверталось на чинники, що впливали на діяльність мирових суддів у пореформений період. Саме цим і обумовлюється мета статті – на прикладі Волинської губернії охарактеризувати умови служби мирових суддів у 1871–1919 рр. Для її досягнення визначено завдання: висвітлити розподіл робочого часу суддів, проаналізувати їх матеріальне забезпечення.

Мирові суди в Російській імперії запроваджувалися судовими статутами 1864 р. і були однією з нижчих ланок новоствореної судової системи. На ці установи покладалось завдання розглядати «малозначимі» (з погляду суми позову чи завданих збитків) цивільні та кримінальні справи, докладаючи всіх зусиль для примирення сторін процесу. Як указував М.Брун, «малозначимість» правопорушень ніяк не виправдовувала зневажливого до них ставлення, оскільки суперечка неважлива порівняно з іншими судовими справами могла бути надзвичайно важливою для тих, кого безпосередньо стосувалася³⁰. Цієї ж думки дотримувалися й законодавці, запроваджуючи мирову юстицію. Саме тому міністр юстиції Д.М.Замятнін назвав мировий суд «наріжним каменем гласного, швидкого, правого і милостивого суду»³¹.

Згідно зі «Статутом заснування судових установ», мирова юстиція мала триступеневу структуру: мировий суддя – мировий з'їзд – Сенат. Законодавець поділяв мирових суддів на три основні категорії: дільничні, почесні³², додаткові³³. З огляду на факультативність виконання почесними суддями їх обов'язків, у подальшому зосередимося на розгляді умов служби саме дільничних і додаткових суддів.

У судових статутах не було встановлено чіткої регламентації робочого часу мирових суддів, завважувалося лише, що «ця посада вимагає постійних занять і невідлучного перебування на дільниці», натомість «прохання він (мировий суддя – В.П.) повинен приймати скрізь і в будь-який час, а в окремих випадках і розглядати справи на місцях, де вони виникли»³⁴. Деяке уявлення про розклад робочого дня мирового судді дає наказ, ухвалений Петербурзьким мировим з'їздом. У цьому документі встановлювалося, що суддя мав перебувати на своїй дільниці щоденно, за винятком святкових, табельних і днів засідань з'їзду. При цьому прийом заяв від населення мав розпочинатися не пізніше 11-ї год. і

²⁸ Боршевский А.В., Сосна Б.Ф. Характеристика прав и ответственности мировых судей в Бессарабии (конец 60-х – 70-е гг. XIX в.) [Електронний ресурс]: http://www.juristlib.ru/book_6158.html

²⁹ Бойцова Л.В. Ответственность судей по российскому дореволюционному законодательству [Електронний ресурс]: http://uristy.ucoz.ru/publ/istorija_gosudarstva_i_prava_rf/bojцова_l_v_otvetstvennost_sudej_po_rossijskomu_dorevoljucionnomu_zakonodatelstvu/18-1-0-848

³⁰ Брун М. Мировые судьи // Энциклопедический словарь / Под ред. Ф.А.Брокгауза и И.А.Эфрона. – Т.ХІХ. – Санкт-Петербург, 1896. – С.425–432.

³¹ Джанишев Г.О. Эпоха великих реформ... – С.481.

³² Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). Собр.2. – Т.ХХХІХ, отд.2. – Санкт-Петербург, 1864. – №41475. – С.180–181.

³³ Там же. – Т.ХІІ, отд.2. – Санкт-Петербург, 1867. – №45278. – С.412.

³⁴ Там же. – Т.ХХХІХ. – С.184.

закінчувався після завершення розгляду всіх призначених справ, але не раніше 14-ї год. Крім того, суддя за необхідності міг призначати вечірнє засідання³⁵.

З огляду на це, робочий день мирового судді був фактично ненормованим. Підтвердження цього є й у спогадах А.Ф.Коні, який зазначав, що мирові судді «майже ніколи не вільні від розумової праці, від вивчення справ, від роздумів про завтрашнє рішення, від тривожних згадок і перевірки себе з приводу вчорашнього вироку, від чорної, хоч і важливої роботи з писання ухвал, постанов, протоколів, рішень і вироків»³⁶.

Розглянемо, скільки ж робочих днів було в мирового судді на рік. За відрахуванням неслужбових (церковні свята, ювілеї імператорської родини), вихідних (неділя), відпусток (30 днів), виходить, що в місцевого судді було 245 робочих днів. Подивімося, як використовувався цей час.

Кожного дня в будні о 10-й год. суддя розпочинав прийом відвідувачів, які зверталися до нього з різними клопотаннями. О 13-й год. він переходив до розгляду призначених на сьогодні справ³⁷. Як правило, за одне засідання розглядалось 15–20 справ, а в окремих випадках ця цифра сягала 30³⁸. Водночас міністерство юстиції встановило за норму для мирових суддів розгляд 10 позовів на день³⁹. Згідно зі звітом волинського губернатора, така завантаженість обумовлювалася складною економічною ситуацією та особливостями географічного розташування губернії, строкатістю населення краю, яке різнилося за віросповіданням, етнічним походженням, умовами проживання⁴⁰. Судді закінчували роботу о 17–18-й год., залежно від завантаження.

У дні, коли розгляд справ завершувався раніше, мировий суддя займався оформленням вироків в остаточній формі⁴¹, готував звіти⁴² або ж інспектував арештні будинки та інші громадські місця. Яскравий приклад подібної діяльності подано в одній зі статей місцевої газети «Жизнь Волини». Тут, зокрема, повідомлялося, що ввечері 14 серпня 1911 р. мировий суддя 4-ї дільниці м. Житомира разом із двома поліцейськими здійснив інспектування трактирів. При цьому один із власників, міщанин Грайвер, за безлад у своєму закладі просто на місці був оштрафований суддею на 20 руб. Інший єврей, Гальперин, за споювання відвідувачів – на 25 руб. До того ж було виявлено й заарештовано відомого грабіжника⁴³. Як бачимо, така діяльність сприяла підтриманню громадського порядку та правовому вихованню місцевих жителів.

Час від часу суддів як шанованих членів місцевої громади запрошували до участі в різного роду комісіях. Приміром, суддя другої дільниці Луцького

³⁵ Особый наказ судебным установлениям Санкт-Петербургского столичного мирового округа. – Санкт-Петербург, 1866. – С.6.

³⁶ Коні А.Ф. Судебные уставы 1864 г. – С.31.

³⁷ Панченко В.С. Судочинство у мирових судах Волині у другій половині XIX ст. (сторінки однієї архівної справи) // Краєзнавство. – 2013. – №2. – С.161.

³⁸ Підрах. за: Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф.167. – Оп.1. – Спр.274–276.

³⁹ Там само. – Спр.221. – Арк.10.

⁴⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.442. – Оп.50. – Спр.230. – Арк.56 зв.

⁴¹ Захарьин И.Н. Жизнь, служба и приключения мирового судьи... – С.189.

⁴² ПСЗ. Собр.2. – Т.XXXIX. – С.185.

⁴³ Суд скорый // Жизнь Волини. – 1911. – №207 (17 августа). – С.3.

округу 8 жовтня 1914 р. був залучений до діяльності комісії з ревізії місць, де продавався готовий одяг для простолюду⁴⁴. За 19 днів той самий суддя брав участь у комісії, скликаний із метою перевірки речей для військового відомства⁴⁵. Крім того, мировий суддя виконував нотаріальні функції⁴⁶, приводив до присяги місцеву лісову варту, брав участь в освідченні психічнохворих осіб, за відсутності лікаря разом зі священником видавав військовозобов'язаним юнакам свідоцтва про їх хворобу, керував облаштуванням та наглядав за діяльністю арештних будинків⁴⁷.

Важливим обов'язком мирового судді була участь у засіданнях мирового з'їзду – установи, яка виступала апеляційною, а в деяких випадках касаційною інстанцією у системі мирової юстиції. За задумом законодавців, він мав працювати у режимі нетривалих (1–2 дні) сесій, установлювалася черговість присутності суддів округу на цих засіданнях – усе це було запорукою безперешкодного здійснення дільничними суддями розгляду справ на місцях. Проте на практиці траплялося зовсім по-іншому – з'їзд перетворювався на постійну інституцію, а кількість засідань дедалі збільшувалася (див. табл.1)⁴⁸.

Табл.1

**Динаміка кількості засідань Житомирського
мирового з'їзду в 1873–1905 рр.**

Рік	Кількість засідань з'їзду				Кількість засідань на місяць	Кількість справ, розглядуваних з'їздом за рік	Середня кількість справ, розглядуваних з'їздом за одне засідання
	Розпорядчих	Чергових	Позачергових	Усього			
1873	–	73	12	85	7	958	11
1878	–	61	18	79	7	1033	13
1881	12	79	3	94	8	1300	14
1885	14	79	6	99	8	1596	16
1889	12	95	5	112	9	1706	15
1893	12	95	10	117	10	1982	17
1896	12	71	16	99	8	2118	21

⁴⁴ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф.8. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.122.

⁴⁵ Там само. – Арк.137.

⁴⁶ ПСЗ. Собр.2. – Т.XLII, отд.2. – Санкт-Петербург, 1867. – №45135. – С.273–274.

⁴⁷ Шаркова И.Г. Мировой судья в дореволюционной России. – С.84.

⁴⁸ Підрах. за: ДАЖО. – Ф.167. – Оп.1. – Спр.173, 181, 208, 256, 268, 287, 293, 297, 303, 314, 325, 393, 429.

1897	12	62	7	81	7	1994	25
1899	37	130	1	168	14	2438	15
1901	30	125	–	155	13	2217	14
1904	25	142	–	167	14	2395	14
1905	12	109	–	121	10	2067	17

Як бачимо з наведеної таблиці, через значний наплив справ Житомирський мировий з'їзд вимушений був збільшувати кількість засідань до 10 днів на місяць у 1893 і навіть до 14 – у 1899 рр. Через участь у таких тривалих сесіях, у дільничного судді залишалось загалом по 10–12 днів на місяць для роботи на мировій дільниці. Це призводило до зростання навантаження (розглядали по 25–30 справ за день), уповільнення судового провадження (станом на 1910 р., лише 29% справ суддів Житомирського округу вирішувалися впродовж 1 міс., у 14% випадків розгляд тривав понад 6 міс.)⁴⁹.

Зважаючи на складність цієї ситуації, Житомирський мировий з'їзд уживав усіх заходів для полегшення становища дільничних і додаткових суддів. Так, із метою оптимізації та скорочення тривалості сесій у 1894 р. було ухвалене рішення проводити на день по два засідання (ранкове й вечірнє) з різним складом та якомога ширше залучати почесних суддів округу. Наприклад, у січневій сесії 1894 р. брало участь 10 суддів – 6 (із 8) дільничних та 4 (із 9) почесних, при цьому на долю кожного у середньому припадало по 4 засідання. Деякі судді, аби максимально зменшити кількість днів перебування на з'їзді, брали участь упродовж одного дня як у ранкових, так і у вечірніх засіданнях (С.О.Вирубов, К.В.Мирович)⁵⁰. Але навіть у такому випадку це забиало по 3–4 дні, оскільки почесні судді могли судити тільки на вечірніх засіданнях, а присутствія ранкових складалися майже винятково з дільничних.

Велике навантаження та складні умови роботи погіршували стан здоров'я суддів. Як зазначав сучасник, складнощі цивільно-колегіальної служби полягали в тому, що чиновники змушені багато працювати, іноді по дві години не встаючи з місця, і при цьому мало відпочивали⁵¹. Усе це спричиняло ріст захворюваності у середовищі суддів. Тільки впродовж 1883 р. до Житомирського мирового з'їзду надійшло 21 звернення з повідомленням про тимчасову неспроможність виконувати посадові обов'язки через хворобу⁵². Через неприбуття хворих суддів у Волинській губернії з 19 грудня 1882 по 27 листопада 1883 рр. чотири рази зривалися засідання з'їзду⁵³.

⁴⁹ Сборник статистических сведений Министерства юстиции. – Вып.26: Сведения о личном составе и о деятельности судебных установлений Европейской и Азиатской России за 1910 г. – Санкт-Петербург, 1912. – С.280–283.

⁵⁰ ДАЖО. – Ф.167. – Оп.1. – Спр.283. – Арк.8.

⁵¹ Летняя жизнь в Житомире // Воляньские губернские ведомости. – 1873. – №41 (16 июня). – С.2.

⁵² ДАЖО. – Ф.167. – Оп.1. – Спр.187. – Арк.1–26.

⁵³ Там само. – Арк.17–18, 25–26.

Не оминали суддів і недуги, спричинені суто професійною діяльністю. Приміром, дільничний суддя І.М.Авраамов упродовж 1909–1911 рр. лікувався від неврастенії. Саме погіршення стану здоров'я призвело до його звільнення наприкінці 1911 р.⁵⁴ Крім того, через сидячий спосіб життя судді часто страждали гемороєм. Один із них у зверненні до з'їзду пояснював, що з огляду на загострення в нього цього захворювання і «при сучасній дурній і тряській дорозі» на засідання він прибути не зможе⁵⁵.

Відтак мирові судді потребували відпочинку. За «Статутом заснування судових установ», дільничний суддя впродовж року міг узяти одномісячну відпустку з дозволу мирового з'їзду. Щодо тривалішого відпочинку він мав звертатися до 1-го департаменту Сенату⁵⁶. За відсутності дільничного його посадові обов'язки покладалися на одного з додаткових або почесних суддів, а з 1896 р. – на одного зі старших кандидатів, прикріплених до цього мирового з'їзду⁵⁷. Розглянемо, як часто користувалися судді своїм правом на відпочинок. На основі аналізу 35 формулярних списків встановлено: 20% суддів (7 осіб) брали відпустку щорічно, 23% (8) – раз на два роки, 14% (5) – щотри роки, 11% (4) – один раз на чотири роки і 32% (11 осіб) узагалі не скористалися правом на відпустку⁵⁸. Останній показник пояснюється тим, що ці судді перебували на посаді лише впродовж року й у них ще не було потреби у відпочинку.

Що ж до тривалості відпусток, то показники були такими: відпочивали один тиждень на рік – 3% суддів (3 особи), два тижні – 7% (7), три тижні – 3% (3), один місяць – 58% (57), півтора місяця – 5% (5), два місяця – 19% (19), два з половиною місяців – 1% (1), три місяця – 4% (4)⁵⁹. Із наведених даних видно, що більшість суддів користувалися саме тією відпусткою, яку надавав з'їзд (71%), оскільки її легше було отримати. При цьому вони намагалися використати цю можливість максимально, відпочиваючи впродовж місяця (58%). Водночас були й судді, яких у прагненні до відпочинку не зупиняла необхідність звернення до Сенату (29%). Щоправда, такі відпустки надавалися за виняткових обставин. Вагомою підставою для цього могла слугувати медична довідка про погіршення стану здоров'я судді чи близьких членів його сім'ї (дружина, батьки, діти) за відсутності інших піклувальників. Ще однією важливою причиною була вмотивована необхідність далеких поїздок (у тому числі закордонних).

Визначивши розмір навантаження та розподіл робочого часу суддів, розглянемо матеріальне забезпечення їх діяльності. У другій половині XIX – на початку XX ст. оплата праці чиновників здійснювалася шляхом цільових виплат, як-от жалування, столові, квартирні кошти, «витрати за посадою», у випадку відряджень – добові, прогонні. Згідно з судовими статутами, оклад

⁵⁴ Там само. – Спр.1. – Арк.25 зв.

⁵⁵ Там само. – Спр.187. – Арк.1.

⁵⁶ ПСЗ. Собр.2. – Т.XXXIX, отд.2. – Санкт-Петербург, 1864. – №41475. – С.186.

⁵⁷ ДАЖО. – Ф.167. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.9.

⁵⁸ Підрах. за: Там само. – Спр.1, 3, 7, 21, 28, 30, 33, 37–39, 54, 63, 66, 69–71, 74, 81, 87, 93, 100, 102–104, 107, 109, 115, 121, 130, 135–136, 140, 143–144, 151.

⁵⁹ Там само.

мирового судді нараховувався в розмірі 1500 руб. Органи місцевого самоврядування могли за власним бажанням підвищити його до 2200 руб.⁶⁰ Однак земства рідко користувалися цим правом. За даними російських дослідників, жалування дільничного судді у 36 земських губерніях становило: у Санкт-Петербурзькій, Московській та Орловській – по 2200 руб.⁶¹, у решті регіонів – нормативні 1500 руб., а в Казані навіть менше – 900 руб.⁶²

У 1868–1869 рр., коли почалася підготовка до запровадження мирової юстиції у Західному краї, знову було порушено питання матеріального забезпечення суддівської діяльності. При цьому в листуванні місцевої адміністрації з міністром юстиції фігурували різні суми пропонованого окладу судді – від 2200 до 3000 руб. на рік⁶³. Такий високий розмір платні пояснювався тим, що інакше просто неможливо знайти на ці посади кваліфікованих і цілком «благонадійних» кандидатів. Проте в «Тимчасових правилах про введення мирових судових установ у губерніях: Віленській, Ковенській, Гродненській, Київській, Волинській, Подільській, Мінській, Вітебській і Могильовській, що діють до впровадження земств», законодавці передбачили для місцевих суддів жалування в розмірі 2000 руб. на рік⁶⁴. Але навіть у цьому випадку тутешні судді були значно краще забезпеченими, ніж переважна більшість їхніх колег із земських губерній.

Однак на місцевому рівні й після цього продовжували обговорювати питання величини окладу мирових суддів. Так, у 1873 р. мінський губернський прокурор М.І.Наумов писав, що жалування цих чиновників потрібно підвищити до 2200 руб.⁶⁵ Урешті-решт ці ініціативи було сприйнято на урядовому рівні. 15 травня 1874 р. Державна рада ухвалила розпорядження «Про збільшення окладів утримання дільничним мировим суддям у дев'яти західних губерніях і встановлення для цього особливих, у цих губерніях, судових зборів»⁶⁶. У документі встановлювалося жалування в розмірі 2700 руб.⁶⁷ У подальшому уряд продовжував дбати про належне матеріальне забезпечення мирових суддів у Західному краї, регулярно підвищуючи їм жалування (див. табл.2)⁶⁸.

⁶⁰ ПСЗ. Собр.2. – Т.XXXIX. – С.184.

⁶¹ *Илюхин А.В., Илюхина В.А.* Правовой статус мировых судей в России по Судебным уставам 1864 г. // Мировой судья. – 2010. – №2 [Електронний ресурс]: <http://www.studyport.net/libru/920.html>; *Чернышева Н.А.* Судебная реформа 1864 г. в Орловской губернии: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Орёл, 2010 [Електронний ресурс]: <http://www.pandia.ru/text/77/151/6305.php>

⁶² *Куракова Н.Н.* Организационно-правовые аспекты становления и развития мировой юстиции на территории Казанской губернии: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – Мытищи, 2010 [Електронний ресурс]: <http://www.dissercat.com/content/organizatsionno-pravovye-aspekty-stanovleniya-i-razvitiya-mirovoi-yustitsii-na-territorii-ka>

⁶³ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.48. – Спр.327. – Арк.35; Оп.181. – Спр.425. – Ч.1. – Арк.43.

⁶⁴ ПСЗ, собр.2. – Т.XLVI, отд.1. – Санкт-Петербург, 1871. – №49750. – С.913–916.

⁶⁵ *Загорнов А.А.* Организация волостной и мировой юстиции в Северо-Западном крае Российской империи (вторая половина XIX в.) // Русский сборник: Исследования по истории России. – Т.XII. – Москва, 2012. – С.59–86 [Електронний ресурс]: <http://ridr.ru/sites/default/files/books/book80.pdf>

⁶⁶ ПСЗ, собр.2. – Т.XLIX, отд.1. – Санкт-Петербург, 1874. – №53420. – С.676.

⁶⁷ Там же. – С.677.

⁶⁸ Складено за: ДАЖО. – Ф.167. – Оп.1. – Спр.1, 3, 7, 21, 28, 30, 33, 37–39, 54, 63, 66, 69–71, 74, 81, 87, 93, 100, 102–104, 107, 109, 115, 121, 130, 135–136, 140, 143–144, 151.

Табл.2

**Динаміка та диференціація
жалування мирових суддів (1871–1919 рр.)**

Категорія	Роки	Оклад мирового судді (руб.)						
		Загальна сума	Жалування	Столові	Квартирні	Канцелярські	Камерні	Кошти на витрати «за посадою»
Дільничний суддя	1871–1889	2700	2000	–	–	–	–	700
	1890–1912	3000	1700	–	300	–	–	1000
	1912–1918	3800	1500	500	600	800	400	–
	1918–1919	7200	3500	800	700	800	600	800
Додатковий суддя	1890–1912	2100	1500	–	300	–	–	300

Як свідчать дані табл.2, до 1912 р. оклад суддів був практично недиференційованим і включав у себе всі цільові виплати. У такій ситуації суддя сам розподіляв отримані кошти залежно від місцевих умов його діяльності. 1912 р. уряд переглянув свою фінансову політику щодо мирових суддів. Відтепер міністерство юстиції при визначенні розмірів окладів звертало увагу на продовольчі ціни в регіонах та запити самих з'їздив, а також провело чітку диференціацію виплат. Такий підхід давав змогу, з одного боку, більш повно фінансувати суддів, а з іншого – зекономити державні кошти. Із наведених даних бачимо, що перерахунок окладів упродовж 1871–1919 рр. відбувався чотири рази, що відповідало економічній ситуації у країні. Однак диференціація оплати праці суддів показує, що збільшення цільових виплат (столові, квартирні тощо) відбувалось не лише шляхом дотацій із бюджету, але й за рахунок зменшення розміру жалувannya. Так, у 1912 р. порівняно з 1910 р. загальну ставку було збільшено на 21%, зросли й цільові виплати (на 42%), натомість жалувannya зменшене на 12%. Це пояснювалось прагненням уряду до економії ресурсів бюджету через перерозподіл коштів.

У порівнянні з внутрішніми губерніями, на Волині простежувалася певна специфіка в оплаті праці додаткових суддів. Згідно з законом «Про реформування місцевого суду», додатковому судді мало нараховуватися таке саме жалувannya, як і дільничному, за винятком камерних і витрат «за посадою»⁶⁹. Проте у Волинській губернії цій категорії суддів витрати «за посадою» також

⁶⁹ ПСЗ, собр.2. – Т.XXXII, отд.1. – Санкт-Петербург, 1912. – №37328. – С.664.

закладались у загальну суму жалування. Це пов'язано з тим, що місцеві додаткові судді, на відміну від інших губерній, виконували свої обов'язки на постійній основі й мали окремо виділені в їх відання дільниці. Так, у 1904 р. на додаткового суддю Житомирського округу покладался розгляд судових справ, що виникали на території Пулинської та Троянівської волостей Житомирського повіту⁷⁰.

Порівняймо оклади мирових суддів та інших чиновників. Станом на 1905 р. оклад дільничного судді становив 250 руб. на місяць (жалування – 142 руб., квартирні – 25 руб., витрати «за посадою» – 83 руб.). Натомість судовий пристав отримував 67 руб. (жалування – 33 руб., столові та квартирні – по 17 руб.), секретар з'їзду – 76 руб. (жалування – 50 руб., столові й квартирні – по 13 руб.), його помічник – 42 руб.⁷¹ Для повнішої картини зіставимо оклади чиновників інших відомств. За даними В.Б.Молчанова, на Правобережжі в 1905 р. городові отримували по 20–25 руб. на місяць, пожежники – по 15–25 руб., підполковники – по 200 руб., завідувачий міським водогоном – по 240 руб., рядовий інженер того ж водогону – по 150 руб., учитель семінарії – по 70 руб.⁷² При цьому, як зазначає В.О.Широкогоров, місячний оклад депутата I Державної думи в 1906 р. складав 350 руб.⁷³ Таким чином, можемо констатувати, що мировий суддя Волинської губернії отримував цілком пристойне жалування, яке значно перевищувало оклади ряду губернських чиновників.

Важливим показником величини окладу була купівельна спроможність. Чи вистачало мировим суддям їхнього жалування для задоволення власних потреб? Аби відповісти на це питання порівняймо місячний оклад судді з цінами на продовольство та житло. У 1890–1912 рр. суддя отримував щомісяця 250 руб. При цьому неодружений чиновник (23% дільничних суддів) витрачав на прожиття щонайменше 90 руб. (оренда квартири з опаленням, освітленням і меблюванням – від 12 руб. 28 коп. до 59 руб., продукти харчування – 17–21 руб.⁷⁴, гігієна – 1,55–2 руб., духовні потреби – 2 руб., лікарська допомога – 1 руб., тютюн, алкоголь – 2 руб., податки – 1 руб., інші витрати – 2 руб.)⁷⁵. Серед суддів було 77% (24 особи) одружених, причому родини цих чиновників складалися з 7–9 осіб, які перебували на утриманні глави сімейства. Аби прогодувати стільки людей потрібно було не менше 400 руб. на місяць. Якщо ж діти перебували на навчанні, то витрати значно збільшувалися. З огляду на це констатуємо, що жалування дільничного судді було явно недостатнім.

Водночас, визначаючи розмір утримання, уряд ураховував і те, що кожен суддя повинен володіти нерухомістю не менше, ніж на 15 000 руб., яка

⁷⁰ Памятная книжка Волынской губернии на 1904 г. / Под ред. И.И.Леонтьева. – Житомир, 1904. – С.296.

⁷¹ ДАЖО. – Ф.167. – Оп.1. – Спр.84, 95, 97, 99, 110, 133, 138, 145.

⁷² Молчанов В.Б. Соціально-економічні й політичні умови життя міської еліти Правобережної України на початку XX ст. // Київська старовина. – 2002. – №4. – С.46–57.

⁷³ Широкогоров В.А. Цены и оклады: дореволюционная Россия [Електронний ресурс]: <http://www.p-marketing.ru/publications/general-questions/social-dynamics/prices-salaries-before-wwi>

⁷⁴ Сведения о ценах на жизненные продукты // Волыньские губернские ведомости. – 1892. – №14 (13 февраля). – С.6.

⁷⁵ О ценах и зарплатах в Российской империи, перед великой войной [Електронний ресурс]: <http://antikvarovnet.ru/viewtopic.php?f=129&t=526>

служувала власникові джерелом додаткових доходів⁷⁶. Так, 8 із 24 одружених суддів мали приватні будинки в різних містах країни. Скажімо, суддя В.В.Лебединський утримував два особняки в Петербурзі та один у місті Луга⁷⁷, а дільничний В.Я.Якимович – квартиру в Києві, оцінену в 13 000 руб., і будинок у Конотопі на 8000 руб.⁷⁸ Крім цього, 7 із 24 одружених суддів володіли земельними наділами, площа яких коливалася від 2,5 (А.Ф.Подольяка)⁷⁹ до 2,9 (А.Ф.Іванов) дес.⁸⁰ Що ж стосується дохідності земель, то у формулярному списку судді В.О.Римського-Корсакова його маєтності (840 дес.) було оцінено в 1000 руб.⁸¹ Утім дев'ять суддів (29% від загального числа), будучи годувальниками для дружин та чотирьох – семи дітей, узагалі не мали нерухомості й відтак перебували у доволі скрутному матеріальному становищі. Урешті-решт це й ставало причиною їх переходу на інші посади: 75% (7 осіб) з них служили дільничними суддями лише впродовж одного – двох років⁸².

На початку ХХ ст. для заохочення служби мирових суддів у Західному краї уряд ввів низку додаткових виплат і премій. Одним із таких нововведень стала окрема плата суддям за участь у засіданнях з'їзду. У 1918 р. за розписом сум, необхідних для утримання Володимир-Волинського з'їзду, на цю витратну статтю було передбачено 12 000 руб.⁸³ Крім того, за законом від 22 жовтня 1916 р. місцевим суддям виплачувалася грошова надбавка до жалування, яка становила: для голови з'їзду – 20% (840 руб. на рік), дільничного судді – 23% (604 руб. на рік), додаткового судді – 25% (650 руб. на рік)⁸⁴. За затвердженим проектом розмірів збільшеного утримання чинів Володимир-Волинського з'їзду передбачалося 124 695 руб. щорічно для виплати грошових винагород суддям за зразкову службу. До того ж члени суддівського корпусу (крім почесних суддів) двічі на рік (до Різдва та Великодня) отримували премії в розмірі одного посадового окладу⁸⁵.

Таким чином, на основі викладеного можемо зробити наступні висновки. Робочий час судді був ненормованим, а коло посадових обов'язків дедалі розширювалося. Відпустки надавалися не часто й були нетривалими. Усе це негативно впливало на стан здоров'я чиновників. У подібній ситуації перебували мирові судді й інших регіонів Російської імперії. Проте праця суддів на Волині значно краще оплачувалася.

Мировий суд у дореволюційній Росії був установою, яка перебувала в найтіснішому зв'язку з широкими верствами населення (передусім селянського), а отже, мала змогу впливати на нього, здійснюючи правову просвіту підданих імперії та будучи носієм офіційної ідеології. Усвідомлюючи це, уряд намагався використати мирову юстицію у Західному краї як один з інструментів

⁷⁶ ПСЗ, собр.2. – Т.XXXIX. – С.182.

⁷⁷ ДАЖО. – Ф.167. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.8.

⁷⁸ Там само. – Спр.151. – Арк.2.

⁷⁹ Там само. – Спр.102. – Арк.4.

⁸⁰ Там само. – Спр.37. – Арк.4.

⁸¹ Там само. – Спр.109. – Арк.11.

⁸² Там само. – Спр.3, 33, 68, 81, 93, 103, 114, 121, 135.

⁸³ ДАВО. – Ф.347. – Оп.2. – Спр.11. – Арк.2 зв.

⁸⁴ Там само. – Арк.4 зв.

⁸⁵ Там само. – Арк.5 зв.

у російсько-польському протистоянні. Для цього владі потрібен був професійний суд, укомплектований високоосвіченими, досвідченими, «політично благонадійними» фахівцями переважно російського походження. Реалізувати цей задум можливо було лише забезпечивши гідні умови служби та високе жалування мирових суддів. Саме цим обумовлювалося постійне піклування уряду про їх матеріальний добробут. Відтак грошове утримання волинських мирових суддів значно перевищувало оплату праці їхніх колег із земських губерній, а за рядом показників прирівнювалося до окладів столичних суддів. Умови служби мирових суддів Волині були оптимальними й навіть набагато кращими, ніж у решті регіонів імперії. Проте з позицій сьогодення їх не можна назвати ідеальними, оскільки тоді не існувало законодавчого регулювання робочого часу судді й соціального страхування суддівської діяльності.

In this article it characterizes service's conditions of magistrates in Volyn' province in 1871–1919. Based on archive materials and publications in pre-revolutionary periodicals, it analyzes distribution of judge's working time and mechanism of giving vacations. Special attention it gives to financial maintenance of judge's activity.

Keywords: judiciary reform in 1864, magistrate (justice of the peace), service's conditions, working time, vacation, professional diseases, salary.

